

7. Парфінченко А. Історична пам'ять // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.; За ред. С.І. Посохова. – Харків, 2004.
8. Зашкільняк Л.О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. – 2005. – № 5.
9. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
10. Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000.
11. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVIII – XX століть. – К., 2002.
12. Удод О.А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми // Український історичний журнал. – 2005. – № 2.
13. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Л., 2001.
14. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-е, перероб. та розшир. – К., 2005.
15. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
16. Історія української культури: У 5 т. / Голов. редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Редкол. тому: Я.Д. Ісаєвич (голов. ред.) та ін. – К., 2001.
17. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.
18. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. – К., 2000.
19. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. / Відп. ред. В.М. Нічик. – К., 1995. – Ч. 1.
20. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002.
21. Історія української культури: У 5 т. / Голов. редкол.: Б.Є. Патон (голов. ред.) та ін. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / Редкол. тому: В.А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К., 2003.
22. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. – Филос. анализ. – К., 2002.
23. Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001.
24. Лукінюк М. Обережно: міфи: Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. – К., 2003.
25. Громакова Н.Ю. Правобережна Україна як об'єкт реалізації польської “теорії східних кресів” у першій половині XIX століття // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2006. – Вип. 4.
26. Шевченко Т. Кобзар / Вступ. ст. акад. Максима Рильського. – К., 1961.
27. Франко І.Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Упоряд. З.Т. Франко, М.Г. Василенко; Худож. оформл. І.Б. Шутурми. – Л., 2002.
28. Кара-Мурза С. Советская цивилизация: В 2 кн. – Кн. 2: От Великой победы до наших дней. – М., 2002.
29. Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як чинник дестабілізації: сучасні українські реалії у світлі історичного досвіду // Історичний журнал. – 2005. – № 6 (25).

Summary

In the article the author examines the phenomenon of Ukrainian historical consciousness in the conditions of polyethnical and polycultural space of modern Ukraine. The author reflects the stages of forming of ethnomental identity on the Ukrainian walks of life

М. С. Дорошко

ЕЛІТА ЧИ НОМЕНКЛАТУРА?

Однією з найбільш актуальних проблем сучасної історичної науки є не лише дослідження проблем минулого, на які більшовицьким тоталітарним режимом було накладене своєрідне табу, але й приведення до загального знаменника змісту основних дослідницьких понять, що використовуються науковцями. Адже нерідко ще трапляється випадки, коли дослідники про одну проблему говорять різними мовами. Це, зокрема, стосується й такої ще донедавна маловивченої теми, як формування компартійно-державної номенклатури Радянської України у 1920–1930-ті роки.

Автор даної розвідки вже звертався до питання використання дефініцій щодо визначення керівного прошарку радянського суспільства [1], однак змушений констатувати, що попри збільшення кількості якісних наукових праць із теми комуністичної номенклатури [2–4], ця проблема досі не має усталеного понятійного (термінологічного) апарату. Одні науковці послуговуються поняттям “номенклатура”, інші – “новий клас”, треті – “правляча політична еліта” тощо. Здавалося б, що вживання різних термінів для означення одного й того ж об'єкту дослідження не носить принципового характеру, але це лише на перший погляд, оскільки різниця у формулюванні дефініцій спричиняє розходження в постановці, а значить й у вирішенні проблем як методологічного, так і прикладного характеру. Тож ставлячи загальне завдання проведення уніфікації понятійного апарату при

дослідженні виокремленої нами проблеми, сформулюємо конкретне дослідницьке завдання нашої розвідки: чи правомірним є використання понять “новий клас” і “еліта” для означення керівного прошарку Радянської держави?

Термін “новий клас” стосовно правлячої верхівки комуністичного суспільства першим застосував видатний російський філософ М. Бердяєв. Вважаючи нову радянську бюрократію сильнішою від царської через те, що вона підпорядкувала своєму впливу усі сфери життя країни, Бердяєв назвав її “новим привілейованим класом, який може жорстоко експлуатувати народні маси” [5, с. 105].

До широкого вжитку поняття “новий клас” увійшло після виходу в 1957 р. праці під однойменною назвою, що її написав один з колишніх лідерів СФРЮ політичний дисидент М. Джілас. Новим класом він назвав професійну партійну або політичну бюрократію, яка, на його думку, “користується, керує і розпоряджається в кінцевому підсумку одержавленим і усупільненим майном і всім життям суспільства” [6, с. 196]. Джілас вважав, що монопольне управління і розпорядження національним прибутком і національними багатствами сприяли перетворенню політбюрократії на особливий закритий привілейований прошарок або на новий клас комуністичного суспільства. До нового класу, коріння якого Джілас вбачає у ленінській організації “професійних революціонерів”, дослідник відносив тих, “хто виключно завдяки монополії на управління отримує особливі привілеї і матеріальні переваги”. Як і будь-який пануючий клас, новий клас комуністичного суспільства, на думку Джіласа, має приватну власність, що “проявляється у вигляді виключного права, монополії партійної, політичної бюрократії на розподіл національного доходу, регламентацію рівня заробітків, вибір напрямків господарського розвитку, а також у праві розпоряджатися націоналізованим та іншим майном” [6, с. 204].

Слідом за Джіласом, взявши за основу ленінське формулювання класу як великої групи людей, що відрізняються від інших груп своїм панівним становищем по відношенню до засобів виробництва, панівним класом Радянського Союзу назвав номенклатуру М. Восленський [7, с. 34]. Це ще раз засвідчує той безперечний вплив, що його мала на пробудження наукового інтересу до проблеми походження, формування та перетворення комуністичної верхівки на привілейований прошарок суспільства джіласова теорія “нового класу”. Попри це, вважаємо, що комуністичну політбюрократію або номенклатуру називати класом не слід, оскільки вона не була власником засобів виробництва, а лише користувачем і розпорядником матеріального продукту, виробленого за допомогою цих засобів. Саме прагнення номенклатури стати власником прискорило падіння комуністичних тоталітарних режимів на рубежі 80–90-х рр. XX ст.

Щодо науковців, які вищу керівну ланку СРСР називають політичною елітою суспільства, то їх твердження базується на цілком хибній тезі, за якою в Росії після жовтня 1917 р. сталася нібито механічна зміна еліт, тобто на зміну еліті самодержавного суспільства прийшла еліта більшовицька. Прихильники цієї точки зору, а серед них є й сучасні українські дослідники номенклатури, як теоретичне підґрунтя використовують елітистську політико-соціологічну теорію, створену в XX ст. як альтернативу марксистській теорії поділу суспільства на класи. Саме тому, щодо номенклатури, яка є суто більшовицьким винаходом, вони вживають дефініцію “правляча політична еліта”.

Як панівний прошарок радянського суспільства номенклатуру й справді можна ототожнювати з “правлячою політичною елітою”, але лише в частині виконання нею функції політичної еліти, позаяк традиційні для некомуністичного суспільства “еліта крові” та “еліта багатства” були фізично винищені носіями більшовицької диктатури. Комуністична політична еліта – це лише вища страта у системі соціальної стратифікації радянського суспільства. Механічне застосування дефініції “еліта” щодо керівного номенклатурного прошарку радянського суспільства навряд чи влаштувало би не лише сучасних апологетів марксизму, але й лідерів більшовицької партії, які слідом за К. Марксом відкидали поділ суспільства на “еліту” і “масу”.

Щодо вищезгаданої політико-соціологічної теорії еліт, створеної італійцями В. Парето і Г. Моска та німцем Р. Міхельсом і творчо розвинутої їхніми наступниками, то вона, на наш погляд, може бути лише однією з низки методологічних конструкцій, що дають можливість зрозуміти, як сформувалася і перетворилася на привілейований прошарок радянського суспільства комуністична номенклатура. Сутність елітистської теорії полягає у тому, що будь-якому суспільству (і “соціалістичному” в тому числі) притаманний поділ на вищі привілейовані прошарки – еліту – і решту людей. Еліта, відповідно, поділяється на політичну, економічну, адміністративну, військову, релігійну, наукову й культурну, які, на думку німецького соціолога Манхейма, урівноважують одна одну і стоять на перешкоді встановленню тоталітаризму. Використання теорії еліт у практиці дослідження феномену номенклатури дозволяє нам визначити спільні риси та найбільш суттєві відмінності між елітою традиційною та більшовицькою верхівкою, однак вона не пояснює механізму створення та функціонування номенклатури.

Характерно, що в роботах радянських суспільствознавців поняття “еліта”, “політична еліта” щодо назви компартійної верхівки не застосовувалося взагалі. Це пояснювалося не лише тим, що воно суперечило марксовому ідеалу безкласового суспільства, в якому немає місця елітному прошарку, але й тому, що поняття “еліта”, м’яко кажучи, якимось слабко асоціювалося з малограмотними і

малокультурними представниками номенклатурної касты, які й становили у переважній більшості прошарок політичних керівників комуністичної держави. Чи не тому більшовики, тим паче їх вожді, які вели далеко не аскетичний, а скоріше аристократичний спосіб життя, називали себе “професійними революціонерами”, “старою гвардією”, але ніколи – елітою суспільства.

Стосовно вищої номенклатурної ланки, то її в СРСР зазвичай йменували узагальнюючими термінами на кшталт “партійний апарат”, “бюрократична верхівка” тощо [8, с. 41–44]. У 1930-ті рр., з легкої руки “батька” номенклатури Й. Сталіна, коли компартія була названа ним “своєрідним орденом мечоносців всередині держави радянської” [9, с. 71], щодо керівної верхівки стала застосовуватися ще й військова термінологія. Це, наприклад, підтверджує один з виступів Сталіна у 1937 р., де він, наводячи приблизні кількісні дані номенклатури, зазначав: “У складі нашої партії, якщо мати на увазі її керівні прошарки, є близько 3-4 тисяч вищих керівників. Це, я б сказав, генералітет нашої партії. Далі йдуть 30-40 тисяч середніх керівників. Це – наше партійне офіцерство. Далі йдуть приблизно 100-150 тисяч нижчого партійного командного складу. Це, так би мовити, наше партійне унтер-офіцерство” [10, с. 196–197].

Не наважувалися віднести номенклатуру до елітного прошарку суспільства не лише вітчизняні, але й зарубіжні дослідники 50–80-х рр. ХХ ст. У їх працях керівна верхівка СРСР та країн так званого соціалістичного табору називалася “ новою бюрократією”, “новим класом”, “ новою аристократією”, але аж ніяк не елітою. Найпомітнішими з-поміж цих праць стали твори згадуваного нами М. Джіласа. Під впливом його праць про номенклатуру як правлячий клас (а не еліту!) комуністичного суспільства, у 1970–1980-ті рр. в СРСР стала можливою поява творів на цю тематику радянських колег Джіласа – політичних дисидентів А. Сахарова [11] та Ю. Бадзьо [12].

Таким чином, посилаючись на твори представників комуністичного керівництва СРСР 1920–1930-х рр. та праці найвідоміших дослідників номенклатури й, виходячи з класичного визначення визначення еліти як “групи людей, яка вирізняється чи має привілеї порівняно з рештою суспільства з огляду наявності певних ознак чи матеріальних цінностей, що цінуються суспільством” [13, с. 467, 470], постає цілком логічне запитання: чи правомірно вживати поняття “еліта” по відношенню до більшовицької керівної верхівки 20–30-х рр. ХХ ст.?

Навряд чи так, бо хіба здатна еліта суспільства пожертвувати власною країною та її народом заради реалізації теоретичної ідеї, тим паче такої ефемерної, як побудова безкласового комуністичного ладу у всесвітньому масштабі? І чи може еліта суспільства задля реалізації цього задуму привласнити матеріальні цінності, щоб використати їх у своїх корисливих цілях? А хіба можна віднести до складу еліти тих більшовицьких керівників, які намагалися досягти комуністичного “раю” шляхом знищення цілих прошарків населення, які не відповідали теоретичним уявленням основоположників “найбільш прогресивного вчення” про соціальну структуру майбутнього безкласового суспільства? На ці та інші питання людство вже давно дало однозначну відповідь: ні, не може.

Тож коли окремі сучасні науковці, досліджуючи проблему формування більшовицької номенклатури, називають її “правлячою політичною елітою”, за цим, на наш погляд, приховується просте небажання зазирнути в корінь проблеми й намагання будь-що втиснути більшовицьку верхівку до “прокрустового ложе” елітистської теорії, не надто замислюючись над тим, що до класичної політичної еліти суспільства радянські номенклатурники, як і їх посттоталітарні нащадки, не мають жодного стосунку.

Ми переконані, що логічним і цілковито обґрунтованим є використання для означення правлячої більшовицької верхівки поняття “номенклатура”, яке є самоназвою (виділено нами. – М. Д.) того керівного прошарку, що прийшов до влади на теренах колишньої Російської імперії внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. Остаточного поняття “номенклатура ЦК КП(б)У” закріпилося за керівною більшовицькою верхівкою республіки і увійшло до широкого вжитку у 1920-ті рр. До цього керівники різних рівнів входили до реєстру відповідальних працівників всеукраїнського (губернського, повітового) масштабу.

Поняття “номенклатура”, як основне, вживається нині переважною більшістю дослідників проблеми формування та функціонування апарату тоталітарної влади [14–17]. Існують лише певні розбіжності щодо того, як називати номенклатуру – партійно-радянською чи партійно-державною і чи можна розуміти під номенклатурою лише перелік керівних посад у апараті комуністичної влади.

Так, С. Кульчицький вважає, що керівну верхівку УСРР слід називати компартійно-радянською, оскільки більшовицька партія, опанувавши органи законодавчої і виконавчої влади, сама перетворилася на державну структуру, ставши єдиним постачальником керівних кадрів до всіх ланок партійно-державного апарату [18–20]. Французький дослідник Ніколя Верт послуговується терміном “комуністична номенклатура” [21, с. 66], а російський історик О. Хлевнюк називає її партійно-державною [22]. Погоджуються з ним і українські дослідники В. Греченко і Ю. Шаповал – автори розділу “КП(б)У в міжвоєнний період”, що є складовою третього тому шеститомника “Політична історія України. ХХ століття”, що вийшов друком 2003 р., називаючи більшовицьку кадрову номенклатуру партійно-державною [23, с. 119].

Цілком погоджуючись з аргументацію С. Кульчицького і поділяючи його висновок про те, що “партія одержавлювалася, а державний апарат партизувався”, на наше переконання, назви “комуністична”, “партійно-державна” і “партійно-радянська” номенклатура є тотожними й однаковою мірою характеризують той прошарок керівної верхівки радянської держави, формуванням якого опікувались обліково-розподільчі структури державної партії.

Повертаючись до визначення кола відповідальних працівників об’єднаних поняттям “номенклатура”, то й серед тих науковців, що послуговуються цим терміном, також існують певні (але не принципові) розбіжності щодо переліку керівних посад, власники яких відносились до номенклатурного прошарку. Російські історики Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер, наприклад, переконані, що номенклатура “це не тільки перелік посад, але й документи, в яких приховані сутнісні механізми панування і відтворення касти “керівників” і заснована на них система, що приводить в дію цей механізм” [14]. Їхня співвітчизниця О. Осокіна виділяє чотири групи номенклатури: партійну, радянську, військову та інтелектуальну, визначаючи основним фактором належності – доступ до спеціального постачання. Оскільки, на її погляд, окрім партійної і радянської номенклатури спеціальне постачання мали ще вища військова, наукова та творча еліта, то вони, отримуючи спецпостачання разом з посадами ставали частиною правлячої номенклатури [24].

На наш погляд, до вищої ланки компартійно-державної номенклатури УСРР слід віднести власників усіх керівних посад, призначення на які санкціонувалося московським партійним центром і вищими партійними органами ЦК КП(б)У – політбюро, оргбюро і секретаріатом. Крім того, номенклатура – це не лише перелік посад, але й визначення функцій структурних підрозділів партійно-державних установ. Комуністична номенклатура в СРСР не була панівним класом радянського суспільства, вона мала швидше кастові ознаки, виконуючи відповідні повноваження, передбачені номенклатурою державних посад.

Загалом, номенклатура – це явище, притаманне однопартійній системі, коли в країні діє політична партія, що керує державою, її громадянами і усією політичною системою суспільства. Номенклатурність як одна з характерних рис командно-адміністративної системи управління безпосередньо пов’язана з непрофесіоналізмом і некваліфікованістю управління, оскільки головним був не відбір кадрів у результаті конкуренції знань і талантів, а номенклатурний добір, при якому на перше місце завжди ставилися відданість партії і комуністичному ладу, і лише потім – ділові якості.

Разюча відмінність основних принципів формування еліти й номенклатури, й не дає нам жодних підстав ототожнювати ці два поняття. Головне, що їх різнить, то це відсутність в абсолютній більшості номенклатури 20–30-х рр. ХХ ст. таких найважливіших для еліти ознак, як освіченість, інтелігентність, толерантність, відданість національним ідеалам та інтересам тощо. Різнить їх і те, що постійний кадровий голод, який відчувала радянська система управління у 1920–1930-ті рр., викликав появу управлінців, які могли керувати будь-якою галуззю чи сферою життєдіяльності суспільства.

Ці її ваді передалися, за рідкісним винятком, у спадок керівному прошарку України доби незалежності. Тому аналізуючи особливості процесу становлення та утвердження номенклатури у 20–30-ті рр. ХХ ст. маємо також запропонувати шляхи подолання цих вад, оскільки вони заважають формуванню в Україні державницької політичної еліти.

Джерела та література

1. Дорошко М. С. Теоретико-методологічні аспекти дослідження проблеми формування та діяльності української компартійно-державної номенклатури у 1920–1930-ті роки // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11.
2. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003.
3. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2004.
4. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005.
5. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – Репринтное воспроизведение издания УМКА-PRESS, 1955. – М., 1990.
6. Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
7. Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991.
8. Троцкий Л. Преданная революция. – М., 1992.
9. Сталин И. Сочинения: В 13 т. – М., 1953. – Т. 5.
10. Волкогонов Д. А. Семь вождей: В 2 кн. – М., 1996. – Кн. 1.
11. Сахаров А. Д. Воспоминания: В 2 т. – М., 1996. – Т. 2.
12. Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К., 1996.
13. УСЕ: Універсальний словник – енциклопедія. – К., 1999.
14. Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7.
15. Першина Т. С. Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. – К., 1997.

16. Свириденко Ю. П., Пашин В. П. Коммунистическая номенклатура: истоки, сущность, содержание. – М., 1995.
17. Сироткин В. Г. Номенклатура: Заметки историка // Вестник АН СССР. – 1990. – № 6.
18. Кульчицкий С. В. УСРР в добу “воєнного комунізму”. – К., 1994.
19. Кульчицкий С. В. Партийно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6.
20. Кульчицкий С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995.
21. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999.
22. Хлевнюк О. В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. – М., 1996.
23. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 3.
24. Осокина Е. А. За фасадом “сталинского изобилия”: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 1999.

Summary

In the article author's reflection related to the usage of the terminology “nomenclature”, “elite”, “new class” concerning the leading highest ranks on the soviet society was stated too.

О. Ю. Жиряков

ГІПОТЕЗА “ОРГАНІЧНОСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ВІЙН В ІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ” ІМПЕРСЬКОГО НАПРЯМКУ

У відповідності з логікою наукового пізнання: через залучення нових джерел, використання нових методів і розробку нових гіпотез, протікає сучасний етап досліджень Другої світової війни.

На нинішньому етапі дослідниками різних напрямків активно розробляється й уводиться в науковий оборот значна кількість нових гіпотез, присвячених проблемам Другої світової війни. Для перевірки своєї істинності вони мають потребу в обговоренні широким колом істориків у ході наукової дискусії. Тому вивчення провідної гіпотези причин глобальних війн у “імперському” напрямку та викладення її основних положень є актуальним.

Метою даної статті є вивчення гіпотези “органічності глобальних війн в індустріальному суспільстві”.

Для досягнення поставленої мети ставляться наступні задачі: розглянути історію створення, виявити генетичний зв'язок гіпотези “органічності” з попередніми науковими гіпотезами, установити й розкрити її ключові поняття, та висновки, що витікають з неї.

На даний час підсумком розробки проблеми причин глобальних війн у “імперському” напрямку пострадянської історіографії є гіпотеза “органічності глобальних війн в індустріальному суспільстві”. Автором даної гіпотези виступив С.Б. Переслегін, що виклав її у своїй роботі 2006 р. “Друга Світова: війна між Реальностями”.

С.Б. Переслегін пише: “Століття тоталітарних війн” – це розквіт індустріальної фази розвитку і початок її загибелі. Індустріальне виробництво завжди кредитно: гроші на будівництво заводу витрачаються раніше, ніж цей завод дасть і, тим більше, продасть продукцію. Тому індустріальна економіка не знає “застійних” рівноважних рішень – вона або розширюється, або зіштовхується з катастрофічною кризою неплатежів. От чому індустріальні держави безупинно борються – спочатку за ринки збуту, потім (бажаючи скоротити виробничі витрати) – за джерела сировини.

Епоха тоталітарних війн стала вирішенням нестерпного протиріччя між обмеженістю земної поверхні і постійним розширенням світової економіки. Кожна з війн дозволяла “на законних підставах” поглинути і знищити величезний об'єм індустріальної продукції... Тотальні війни відігравали роль високотехнологічного дезінтегратора промисловості. Ці війни значною мірою сприяли прогресу... Значно підвищивши зв'язаність світу, вони поставили під сумнів таку форму організації суспільства, як національна держава” [1, с. 8–9].

Представляється необхідним хронологічно уточнити поняття “століття тоталітарних війн”. Вивчення проблеми хронології глобальних війн у “імперському” напрямку викладено в роботах наступних дослідників: С.Б. Переслегін “Світова війна і криза європейського воєнного мистецтва” (1999); А.П. Паршев “Чому Америка наступає” (2002); О.Б. Широкоград “Флот, що знищив Хрущов” (2004); В.А. Кучеренко (М. Калашніков) і С.В. Кугушев “Третій проект. Занурення” (2006). При комплексному розгляді розробок даних дослідників, стають зрозумілі хронологічні рамки “століття